

Ks. JANUSZ NOWIŃSKI SDB
Instytut Historii Sztuki UKSW
KustosZ Zabytków Dawnego Opactwa w Łądzie

TABULA MEMORIALIS Z ŁĄDU – ORYGINALNY PRZYKŁAD PAMIĘCI
O ZMARŁYCH I DOKUMENTACJI HISTORII W CYSTERSKIM OPACTWIE
W 1. POŁOWIE XVIII WIEKU

W dawnym opactwie cysterskim Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja w Łądzie zachował się oryginalny zabytek pamięci o zmarłych zakonnikach, fundatorach i dobrodziejach, a równocześnie dokument tradycji historycznej cysterskich opactw w Rzeczypospolitej, znany obecnie jako *Tabula memorialis z Łądu*¹. Tablica o wymiarach 224 x 60 x 4 cm, wykonana z drewna i polichromowana olejno, podzielona jest na czternaście kwadratowych pól (ok. 22,5 x 23,5 cm w świetle obramienia), ułożonych parami w siedmiu rzędach (il. 1-2).

Poszczególne pola ujęte są w ramki, na których widnieje numer pola oraz skrót RR. PP. VV. Fr. (*Reverendi Patres Venerendi Fratres*) wraz z łacińską nazwą cysterskiego opactwa. Kolejność opactw jest następująca: 1. Łąd, 2. Jędrzejów, 3. Wągrowiec, 4. Oliwa, 5. Sulejów, 6. Wąchock, 7. Koprzywnica, 8. Mogiła, 9. Obra, 10. Paradyż, 11. Szczyrzyc, 12. Koronowo, 13. Bledzew, 14. Pelplin.

Pola w każdym z rzędów przysłania drewniana, wysuwana tabliczka z parą malowanych na cynobrowym tle emblematów o treści wanitatywnej; każdemu z przedstawień towarzyszy banderola z komentującym je tekstem (il. 3-4). Kolejność wysuwanych tabliczek określona jest cyframi (1-7) namalowanymi przy ich uchwytych. Po wysunięciu tabliczki ukazuje się pole z inskrypcją zawierającą nazwę opactwa, diecezję jego lokalizacji, datę fundacji i imię fundatora oraz nazwę opactwa macierzystego. Wszystkie inskrypcje są namalowane białokremową farbą na cynobrowym tle. Inskrypcje dwóch pierwszych pól, podobnie jak napisy na listwach ramek, wykonane są starannym krojem liter, zbliżonym do drukarskich czcionek. Reszta inskrypcji w polach wykonana jest prostymi literami przypominającymi pismo ręczne z 1. połowy XVIII w.

* Niniejszy tekst został wygłoszony jako referat na ogólnopolskiej konferencji: *Nie wszystkich umrę. Pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej*, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy 17-18 października 2013 r.

¹ Pod takim tytułem zabytek został po raz pierwszy zaprezentowany w 2000 r. na wystawie w Zamku Królewskim w Warszawie, zob. J. Nowiński, *Tabula memorialis*, w: *Przeraziłwe echo trąby żalostnej do wieczności wzywającej. Śmierć w kulturze dawnej Polski; od średniowiecza do końca XVIII wieku*, red. P. Mrozowski, Warszawa 2000, s. 233.

il. 2

il. 1

il. 3

il. 4

Całość koronuje ornamentalnie wykrojone zwieńczenie, obramione malowanymi liśćmi akantu (il. 5). Pole zwieńczenia wypełnia kompozycja z przedstawieniem czaszki ułożonej na laurowej girlandzie i udekorowanej kwiatowym wieńcem. Nad czaszką rozłożona jest banderola z inskrypcją: *BEATI MORTUI QUI IN DOMINO MORIUNTUR*². Poniżej laurowej girlandy, na czerwonym tle, widnieje biało-kremowa inskrypcja tytułarna tablicy, zachowana dziś fragmentarycznie na skutek skrócenia dolnej partii zwieńczenia³: *Catalogus Fratrum Sororum ac / -* dalej tekst niezachowany. Całość inskrypcji podają zgodnie z opisem tablicy ks. Jana Romanowicza z 1924 r.: *Catalogus Fratrum Sororumque ac benefactorum defunctorum universae Provinciae Polonae, iuxta suas fundationes Monasteriorum Cisterciensium*⁴. Warstwa ikonograficzna, a przede wszystkim treść inskrypcji zwieńczenia tablicy nawiązują do kompozycji strony tytułowej łądzkiej *Liber*

² Błogosławieni zmarli, którzy umierają w Panu - tekst jest cytatem z *Księgi Apokalipsy* 14,13.

³ W 1999 r. tablica została poddana konserwacji, którą wykonała pracownia Ewy Świerczewskiej-Roznerskiej z Torunia. W tym czasie zwieńczenie tablicy było już skrócone i nie można dziś ustalić, kiedy i z jakiego powodu obcięto jego dolną partię. Podczas konserwacji ubytki liter na inskrypcjach banderoli nie zostały zrekonstruowane, dlatego treść inskrypcji podają za cytowanym już maszynopisem ks. J. Romanowicza.

⁴ Por. J. Romanowicz, *Notatki o Łądzie* [Stan zabytków w klasztorze pocysterskim w Łądzie w roku 1924], Wilno 1934, s. 81, mps w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Łądzie.

il. 5

mortuorum z 1681 r., manuskryptu zachowanego w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku⁵. Na górze strony ukazana jest uskrzydłona czaszka z klepsydrą nad skrzyżowanymi mieczem, palmą (piórem?) i Uroborosem oraz banderola z inskrypcją. Poniżej rozpisana jest inskrypcja tytułarna: *CATALOGUS / OMNIUM / FRATRUM: SORORUM / CONFRATRUM: CONSORORUM / FAMILIARIŪ: & BENEFACTORŪ / DEFUNCTORUM / MONASTERII LAN / DENSIS (...)*.

I. IKONOGRAFIA I TREŚĆ INSKRYPCJI PÓL TABLICY

Prezentując poszczególne pola tablicy jako pierwszy będę podawał napis identyfikacyjny na listwie ramki, następnie motyw wanitatywny przysłaniający pole z inskrypcją, a na końcu treść inskrypcji prezentującej dane opactwo.

1. *RR. PP. VV. Fr. Landens*. Na przysłaniającej tabliczce namalowana jest czaszka spoczywająca na skrzyżowanych pischczelu i potrójnym krzyżu papieskim. Czasz-

⁵ Zob. *Liber Mortuorum Monasterii Landensis Ordinis Cisterciensis*, wyd. W. Kętrzyński w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. V, Lwów 1888, s. 468-500. Ostatnio, w ramach projektu Polonia Maior - fontes, Biblioteka Kórnicka PAN podjęła się reedycji manuskryptu w publikacji elektronicznej, gdzie reprodukowana jest strona tytułowa rękopisu. Por. P. Łojko Wojtyniak, *Nekrolog opactwa cysterskiego w Łądzie nad Wartą*, <www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=126924&from=FBC>, (data dostępu 24.07.2013).

il. 6

kę przykrywa mitra z podwójnymi koronami (fragment tiary?), ujmują ją dwie banderole z napisem: *IMPEDIUNT NEC / REGNA MORI* (Nic nie przeszkodzi [temu], że i królestwa umrą)⁶. Inskrypcja: *Monasteriū Landen / Fundatum in Archid / Gnesnens; A: 1145 p. / Micislaū Ducem / Maj: Poloniae Filia / Morimundi* (il. 5-6).

2. RR. PP. VV. Fr. Andreovien. Pole z inskrypcją przysłania przedstawienie czaszki na skrzyżowanych piszczelu i pastorał, nakrytej mitrą haftowaną złotem i wysadzaną na otoku klejnotami (*mitra pretiosa*, il. 5). Na banderolach po bokach rozłożony jest napis: *MORS NULLI / PARCIT HONORI* (Śmierć nie respektuje żadnych zaszczytów)⁷. Inskrypcja: *Monasteriū Andreov: / Fundatū in Diæcesi / Cracoviensi A: 1149 / per Ianislaū Archi= / episcopū Gnesnen: / Filia Morimundi*.

3. RR. PP. VV. F. Vangrovecenses. Inskrypcję przysłania przedstawienie klepsydry na stole, nad którą unosi się banderola z napisem: *ELAPSAS NUNTIAT HORAS* (Ogłasza godziny, które przeminęły, il. 3)⁸. To przedstawienie, jak i szereg następujących, ma charakter typowej kompozycji emblematycznej łączącej sens obrazowego przedstawienia, ujętego syntetycznie, z treścią towarzyszącego mu motto/lemmy. Inskrypcja: *Monas: Vangrouecense / fundatum in Archid: Gne- / snensi A: 1153 per zbilu- / dum Comitem a Pangrodz / Filia Landensis*.

4. RR. PP. VV. F. Olivenses. Motywem przysłaniającym inskrypcję jest lichtarz z ogarkiem gasnącej świecy, stojący na pagórku (il. 3). Napis na banderoli nie zachował się. Inskrypcja: *Monaster: Oliuiense / fundatum in Diæcesi Vra- / tislau-*

⁶ Cytat pochodzi z dzieła Petri L'Abbé, *Eustachius, seu Placidus, heros christianus poema epicum* (...), wyd. 3, Parisiis 1673, s. 243, gdzie pojawia w epigramacie opisującym marność władzy królewskiej – *Reges sunt mortales*. Za pomoc w przekładzie tego motto składam podziękowanie ks. dr. hab. prof. UKSW Tadeuszowi Kołosowskiemu.

⁷ Inskrypcja jest fragmentem popularnego już w średniowieczu łacińskiego przysłowia o sensie wanitatywnym: *Est commune mori, mors nulli parcit honori* – Każdemu [pisane] jest że umrze, śmierć nie respektuje żadnych zaszczytów.

⁸ Motto towarzyszące często zegarom, przywołane w tym kontekście m.in. w dziele Filippo Picinelli, *Mundus Symbolicus in emblematum universitate formatus, explicatus* (...), Coloniae Agrippinae 1687, t. 2, Cap. X, nr 142, s. 193.

iensis A: 1170 per / Subislaum Ducem Pom / raniæ Filia Claræuallis.

5. RR. PP. VV. F. *Suleovienses*. Pole z inskrypcją przysłania promieniste słońce unoszące się wśród obłoków nad horyzontem. Na banderoli ponad nim widnieje napis: *ORITURUS OCCUMBO* (Wschodzę aby zająć [rodzę się aby umrzeć], il. 3). Inskrypcja: *Monast: Suleouiense / fundatum in Archidi~ / Gnesnensi A: 1176 per / Casimirum Iustum Du / cem Poloniae Filia Morim~.*

6. RR. PP. VV. F. *Vąchocenses*. Pole z inskrypcją przysłania sierp księżyca wśród obłoków, przedstawiony antropomorficznie. Nad nim rozwija się banderola z napisem: *MORS SPLENDIDA BONIS* (Śmierć jaśniejąca dobrymi [czynami], il. 3). Inskrypcja: *Monaster: Vąchocense / fundatum in Diæcesi Cra- / couiensi A: 1179 per / Gedeonem Epūm Crac~ / Filia Lubensis Mon:*

7. RR. PP. VV. F. *Copriuicenses*. Motywem przysłaniającym inskrypcję jest stroma skała, na szczycie której ukazany jest feniks stojący w centrum płonącego ogniska. Banderola ponad nim prezentuje napis: *SPERO EX FUNERE VITAM* (Spodziewam się życia z grobu, il. 3). Inskrypcja: *Monaster: Copriunicense / fundatum in Diæcesi Crac: / A: 1185 per eundē Ducem / per quem Monas: Suleo- / uience Filia Morimundi.*

8. RR. PP. VV. Fr. *Mogilenses*. Pole z inskrypcją przysłania górzysty pejzaż; z rozpadliny skały na pierwszym planie wypęła wąż. Na banderoli ponad skałą widać napis: *EXUTUS VENUSTIOR REDEO* (Ogołocony [wyzbywszy się skóry] powrócę piękniejszym, il. 3)⁹. Inskrypcja: *Monaster: Mogilense / fundatū in Diæcesi Crac: / A: 1220 per Iuonem Epi- / scopum Cracouiensem / Filia Lubensis.*

9. RR. PP. VV. *Fratres Obrenses*. Inskrypcję przysłania przedstawienie z syntetycznie ukazaniem pagórkowatym krajobrazem, nad którym unosi się biały okrąg (cyfra zero?) oraz sine obłoki w narożach – z obłoku z lewej wysuwa się dłoń wskazująca na okrąg. Na banderoli rozpiętej pomiędzy obłokami widnieje napis: *HERI ALIQUID HODIE NIHIL* (Wczoraj coś, dzisiaj nic, il. 4). Inskrypcja: *Monasterium Obrense / fundatum in Diæcesi Po- / snan~ A: 1223 per Pala- / tinum Posnaniense / Filia Vangrouecen~.*

10. RR. PP. VV. F. *Paradisienses*. Motywem przysłaniającym jest przedstawienie upadającego na skutek podcięcia drzewa, nad którym rozwija się banderola z napisem: *DEPRESSUS CADEO* (Przyciśnięty upadam, il. 4). Inskrypcja: *Monast: Paradisiense / fundatum in Diæcesi Po- / snan~ A: 1234 per Dm / Bronisium Comit- / tem / Filia Lenin deuastati / M: in Brad:*

11. RR. PP. VV. F. *Ciricenses*. Na tabliczce przysłaniającej inskrypcję przedstawiony jest spowity mrokiem pagórkowaty krajobraz, nad którym unosi się banderola z napisem: *IN TENEBRAS SPERO LUCEM* (W mroku spodziewam się światła, il. 4). Inskrypcja: *Monasterium Ciricense / fundatum in Diæcesi Crac: / A: 1234 per*

⁹ Przedstawienie i towarzyszące mu motto odnoszą się do spopularyzowanej w *Fizjologusie* tradycji, że wąż, aby się odmłodzić, szuka szczeliny w skale, przez którą przeciskając się, ściąga z siebie starą skórę. Por. St. Kobielus, *Fizjologi i Aviarum. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*, Tyniec-Kraków 2005, s. 23.

Theodorum / Palatinum Craouien / Filia Androuien~.

12. RR. PP. VV. F. *Coronovienses*. Inskrypcję przysłania wyobrażenie pagórka porośniętego skąpą roślinnością, nad którym rozwija się banderola z napisem: *ECCE NUNC IN PULVERE DORMIAM* (Oto niebawem zasnę w prochu [ziemi], il. 4)¹⁰. Inskrypcja: *Monaster: Coronovien~/ fundatum in Diæcesi / Vratislavien~ A: 1253 / per Nicolaum Thesauri- / um Cuiauien; Filia Morim~.*

13. RR. PP. VV. F. *Bledzovienses*. Motywem przysłaniającym inskrypcję jest tu czaszka na skrzyżowanych piszczelach nakryta zieloną mitrą haftowaną złotem i wysadzaną na otoku klejnotami (*mitra pretiosa*). Banderola z prawej strony prezentuje część napisu, który jest dokończony na banderoli sąsiedniego przedstawienia: *IMPARES NASCIMUR* (Rodzimy się nierówni, il. 4)¹¹. Inskrypcja: *Monast: Bledzoviense / fundatum in Diæ; Posñ / A: 1260 per Frës Eusta- / chium et Voijtechů / Comitem Filia Paradis.*

14. RR. PP. VV. F. *Pelplinenses*. Inskrypcję przysłania czaszka na skrzyżowanych piszczelach nakryta czarnym biretem. Na banderoli z lewej kontynuacja sąsiedniego motto: *PARES MORIMUR* (Równymi umieramy, il. 4). Inskrypcja: *Monast: Pelplinense / fundatũ in Diæ; Vratis- / A: 1258 per Samboriũ / Ducem Pomeraniæ Fi- / lia Volkotnoch (?) deuas / M.*

2. WARSTWY TREŚCIOWE KOMPOZYCJI TABLICY

Analizując kompozycję *Tabula memorialis* można w niej wyróżnić dwie, niezależne od siebie warstwy treściowe – dydaktyczną i historyczną. Pierwsza, o charakterze moralizatorsko-wanitatywnym, jest prezentowana w wersji zamkniętej tablicy przez cykl emblematycznych przedstawień komentujących fakt śmierci oraz prawdy i okoliczności z nim związane. Kompozycja motywów, zestawionych parami w siedmiu rzędach, ma układ symetryczny. Otwiera ją i zamyka para czaszek, których symbolika i towarzyszące im inskrypcje przywołują popularny w ikonografii wanitatywnej temat *mors omnia aequat*. Pary motywów przedstawione w pięciu kolejnych rzędach są również skojarzone ze sobą ikonograficznie i znaczeniowo. Całość tworzy swoisty traktat o medytacji nad śmiercią i przemijaniem, zapisany symbolicznym językiem barokowych alegorii. Można się tu doszukać echa praktyki przygotowania na śmierć i związanymi z nią podręcznikami *Ars moriendi* – sztuki dobrego umierania¹². *Meditatio mortis* na łądzkiej tablicy adresowane było do wspólnoty cysterskich mnichów – ludzi wykształconych, duchowo i ascetycznie uformowanych, dla których zawiły język emblematycznych przedstawień i łacińskie cytacje nie stanowiły trudności w percepcji

¹⁰ Motto jest cytatem z *Księgi Hioba (Liber Iob)* 7, 21.

¹¹ Motto, rozpisane na dwóch sąsiadujących banderolach, jest cytatem z *Listów moralnych Seneki (Epistulae morales)* 91, 16: *Aequat omnes cinis; impares nascimur, pares morimur*.

¹² Na temat przygotowania na śmierć i *Ars moriendi* zob. J. Nowiński, *In umbra mortis, w: Przeraziłwie echo ...*, s. 37-39; M. Vovelle, *Śmierć w cywilizacji Zachodu od roku 1300 po współczesność*, tłum. T. Swoboda i in., Gdańsk 2008, s. 286-297.

sensu kompozycji. Charakter wanitatywny warstwy obrazowej tablicy wiąże się także z jej tytułem podanym na zwieńczeniu: *Cathalogus Fratrum Sororumque ac benefactorum defunctorum universae Provinciae Polonae* (...). Tablica, będąc osobliwym katalogiem-obituarzem zmarłych braci, sióstr i dobrodziejów całej Polskiej Prowincji Cysterskiej, treścią malowanych scen przypomina żyjącym o nieuchronnym fakcie śmierci oraz o powinności pamięci o zmarłych. W tym sensie może być zatem postrzegana jako oryginalna forma syntetycznego nekrologu oraz barokowego *memento mori*, rozbudowanego dydaktyczne.

O dominującej funkcji dydaktycznej malowanych scen świadczy również schematyczność i ubóstwo formalne warstwy malarskiej, która nie konkuruje z ich warstwą znaczeniową. Anonimowy twórca tablicy korzystał ewidentnie z wzorców graficznych zaczerpniętych z jednego (ale nie wykluczone, że i z kilku?) z licznych, i bardzo popularnych w dobie baroku, kompendiów emblematycznych. Ograniczona i zgaszona paleta barw, operująca głównie cynobrową czerwienią tła, szarościami, brązami i ugrami, to efekt transpozycji monochromatycznej grafiki w wersję barwną przez słabego warsztatowo malarza.

Drugą warstwę treściową łódzkiej tablicy stanowi syntetyczna prezentacja historii męskich opactw Polskiej Prowincji Cysterskiej utworzonej na kapitule w Wągrowcu w 1580 r. Do prowincji tej przystąpiły wszystkie klasztory cysterskie, męskie i żeńskie, funkcjonujące na terytorium dawnej Rzeczypospolitej. Grupę piętnastu męskich opactw tworzyły: Jędrzejów, Sulejów, Łąd, Wągrowiec, Oliwa, Koprzywnica, Mogiła, Paradyż, Przemęt, Obra, Szczyrzyc, Wąchock, Koronowo, Pelplin i Bledzew¹³. Z nieznanых powodów na łódzkiej *Tabuli* wymienionych jest czternaście opactw, wśród nich brakuje opactwa w Przemęcie. Pominę, z wyjątkiem Łądu, weryfikację danych na temat czasu fundacji, fundatorów i filiacji poszczególnych klasztorów, które częstokroć rozmiągają się ze znaną nam dzisiaj faktografią¹⁴. Należy jednak podkreślić, że informacje podane w dedykowanych poszczególnym opactwom polach – niezależnie od ich historycznej poprawności – stanowią cenne źródło dokumentujące wiedzę ówczesnych cystersów na temat własnej przeszłości. Pragnę zwrócić uwagę na podane w inskrypcji tytularnej kryterium uszeregowania opactw zestawionych *iuxta suas fundationes* – według swych fundacji. Mamy tu do czynienia nie tylko z XVIII-wieczną kroniką fundacji cysterskich cenobiów w Polsce, ale także z porządkiem ich precedencji – jakże ważnym w ówczesnej rzeczywistości.

¹³ Na temat powołania Polskiej Prowincji Cystersów zob. A. M. Wyrwa, *Polska Kongregacja Cystersów i jej opaci prezesi*, w: *Ingenio et humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich*, Poznań-Katowice-Wąchock 2007, s. 76-79.

¹⁴ Wyczerpującą prezentację danych fundacyjnych oraz historii polskich opactw cysterskich zawiera *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, t. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, Poznań 1999.

W relacjach pomiędzy cysterskimi klasztorami istotną rolę pełniła macierz, czyli opactwo, z którego wywodziło się dane cenobium. W pierwotnej, średnio-wiecznej tradycji opat opactwa macierzystego sprawował duchową i materialną kuratelę nad opactwami filialnymi. Zgodnie z tą zasadą, opactwo najstarsze w danym kraju posiadało przywilej honorowego prymatu nad pozostałymi opactwami.

3. *LANDA ANTIQUISSIMUM AC PRIMUM TOTIUS VASTISSIMI REGNI POLONIAE CAENOBIIUM* – PROMOCJA ŁĄDU JAKO NAJSTARSZEGO OPACTWA W POLSCE

Według *Tabula memorialis* pierwszym i najstarszym cysterskim opactwem w Rzeczypospolitej było opactwo Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja w Łądzie, jako drugie wymienione jest opactwo w Jędrzejowie. Współczesne badania lokują fundację opactwa w Łądzie między 1175 a 1196 rokiem, jego macierzą było pierwotnie Łekno, a po refundacji – Altenberg koło Kolonii¹⁵. Jednak miejscowa tradycja, w oparciu o XIII-wieczną wersję dokumentu fundacyjnego, za datę fundacji łądzkiego opactwa przez księcia Mieszka Starego uważała rok 1145, a za jego macierz francuskie opactwo Morimond – jedną z czterech pierwszych filii macierzystego Citeaux. Łądzki konwent kultywował przez wieki ideę swojego prymatu w relacji do pozostałych polskich opactw, jednak w szczególny sposób kwestia ta ożyła na przełomie XVII i XVIII wieku, gdy w 1697 r. urząd opata objął Mikołaj Antoni Łukomski. Przyjmując godność, 25-letni wówczas opat miał świadomość, że staje na czele najstarszego cysterskiego opactwa w Rzeczypospolitej, które w roku 1745 będzie świętować jubileusz 600-lecia swego istnienia. Nie ulega wątpliwości, że perspektywa tego wydarzenia zdominowała jego opackie rządy i mecenasowskie inicjatywy. W zamyśle ambitnego opata zewnętrznym potwierdzeniem prymatu Łądu powinna być okazała forma, dostojność i splendor wystroju i wyposażenia tutejszego kościoła i klasztoru. Realizacji tej idei opat-mecenas poświęcił resztę swego życia (zmarł w 1750 r.) i większość opackich dochodów¹⁶.

Jednak prymat Łądu jako najstarszego polskiego opactwa nie był w Polskiej Prowincji Cysterskiej rzeczą oczywistą. Do godności tej pretendowało także opactwo w Jędrzejowie, o którym dzisiaj wiemy, że jest najstarszym z cysterskich opactw w Polsce (fundacja w 1140 r.). O rozstrzygnięcie tej kwestii Łukomski zwrócił się w 1738 r. w imieniu łądzkiego konwentu do Kapituły Generalnej Cystersów w Citeaux, gdzie uzyskał oficjalne potwierdzenie prymatu opactwa w Łądzie – *monasterium Landense primum in Polonia nominetur*¹⁷.

¹⁵ Na temat fundacji łądzkiego opactwa zob. H. Waraczewski, *Proces fundacyjny klasztoru cystersów w Łądzie nad Wartą*, *Nasza Przeszłość* 83(1994), s.150-167; A. M. Wyrwa, *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów linii altenberskiej. Łekno, Obra, Łąd*, Poznań 1995.

¹⁶ Na temat osoby i mecenatu opata M. A. Łukomskiego zob. J. Nowiński, *Nagrobek opata-mecenas Mikołaja Antoniego Łukomskiego w pocysterskim kościele w Łądzie nad Wartą*, *Biuletyn Historii Sztuki* (2008) 3-4, s. 385-406.

¹⁷ *Super libello supplicis R. D. coadiutoris et prioris de Lenda, nomine sui conventus, Capitulum generale ordinat provisionaliter ut monasterium Landense primum in Polonia nominetur, et R. D. ab-*

Promocję prymatu łądzkiego opactwa Łukomski realizował już wcześniej, m.in. za pomocą dzieł sztuki. W 1714 r., w ramach cyklu 26 monumentalnych płócien autorstwa Adama Swacha, prezentujących na krążgankach klasztoru panoramę historii cystersów, powstała kompozycja ilustrująca *Alegorię rozwoju zakonu cystersów w Polsce*¹⁸. Jej istotną częścią jest tablica prezentująca cysterskie klasztory w Rzeczypospolitej; pierwszym klasztorem, od którego rozpoczyna się prezentacja, jest Łąd. Jest wielce prawdopodobne, że koncepcja tej tablicy, prezentującej klasztory cysterskie z Łądem jako pierwszym pośród nich, stała się inspiracją dla układu części historycznej *Tabula memorialis*, która jest bez wątpienia jednym z najważniejszych dzieł ufundowanych przez Łukomskiego z zamysłem dokumentacji i promocji cysterskiej historii z Łądem w roli głównej. O takiej jej funkcji, a także o lokalizacji w łądzkim klasztorze, świadczy w kazaniu na jubileuszu 50-lecia kapłaństwa opata Łukomskiego w 1747 r. jezuita ks. Walenty Kierski: *Ten to albowiem iest Przes: Konwent, który w R 1145, per affiliatione~Morimundo ale per originativam Maternitatem Polski całej innym Prześwietnym Klasztorom dał początki: Landa antiqviissimum, ac primarium totius vastissimi Regni Poloniae Caenobium, tak mówi o nim historia Chronologiczna na tablicach wspaniałey Sali tuteyszey wyrażona*¹⁹. Wspomniana *historia Chronologiczna na tablicach* to oczywiście omawiana *Tabula memorialis*, o której istnieniu relacja Kierskiego jest najstarszym przekazem. Jeśli postanowienie Kapituły Generalnej z 1738 r. o prymacie Łądu można uznać za *terminus post quem* powstania tablicy, to rok 1747 może być traktowany jako *terminus ante quem* jej zaistnienia. Najpewniejszą datą, biorąc pod uwagę uroczyste obchody 600-lecia istnienia łądzkiego opactwa w roku 1745, byłby rok około 1740, gdyż tablica została zaprojektowana i zamówiona przez opata Łukomskiego z myślą o zbliżającym się jubileuszu Łądu.

4. FUNKCJA TABULA MEMORIALIS WE WNĘTRZU ŁĄDZKIEGO KLASZTORU

Analiza treści ideowych kompozycji tablicy zwróciła uwagę na jej rolę jako oryginalnego w formie obituarza a także sprzętu służącego ascetycznej praktyce *meditatio mortis* oraz osobliwego dokumentu promującego historię polskich opactw cysterskich z Łądem w roli prymarnej. Pora postawić pytanie: w którym

*bas Landensis in publico assessu priorem locum habeat prae R. D. abbate Andreoviensi, et committit Capitulo provincionali Poloniae ut de titulis utriusque abbatiae informationem faciat, ab ipso deinde remittendam Rmo D. N. J. M. Canivez, Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annorum 1786, t. VII, Louvain 1939, c. 135, s. 687-688. Delegatem Łądu na Kapitułę Generalną w 1738 r. był koadiutor Łukomskiego i przeor łądzkiego konwentu ks. Konstanty Howiecki, zob. J. Nowiński, *Opat Łądu Konstanty Howiecki i jego pamiątkowe tablice*, *Seminare* 34(2013), s. 296-297.*

¹⁸ Zob. J. Nowiński, „Na podobieństwo winnej latorośli...” *alegoria rozwoju zakonu Cystersów na obrazie Adama Swacha w krążgankach klasztoru w Łądzie nad Wartą. Najstarszy widok zabudowań łądzkiego opactwa*, *Saeculum Christianum* 19(2003)2, s. 325-336.

¹⁹ W. Kierski, *Prymicye chwały Boskiej, przy dniu Imienia Jezusowego (...) Jegomości Xiędza Mikołaja Antoniego Łukomskiego Opata Lendzkiego (...)*, Kalisz 1747, s. 28.

z pomieszczeń łądzkiego klasztoru tablica była eksponowana i jaką funkcję pełniła w życiu klasztornej wspólnoty?

Z relacji w kazaniu ks. Walentego Kierskiego wynika, że *Tabula memorialis* znajdowała się we *wspaniałej Sali tuteyszej*. Jedynym pomieszczeniem, które odpowiadało temu określeniu była sala nowego kapitularza, znana dziś jako Sala Opacka, wzniesiona na piętrze południowego skrzydła klasztoru w 1722 r. według projektu Pompea Ferrariego (il. 7)²⁰. To przestronne wnętrze udekorował freskami Adam Swach, prezentując m.in. w podstropowym fryzie galerię wizerunków łądzkich opatów. Cykl postaci rozpoczyna Mieszko Stary, a zamyka portret Mikołaja Antoniego Łukomskiego²¹. Każdemu z wizerunków towarzyszy u dołu kartusz z krótką informacją na temat osoby i jej rządów opactwem. W takiej postaci fryz opacki w sali nowego kapitularza stanowi formę syntetycznej kroniki dziejów Łądu. Umieszczenie w takim kontekście tablicy z historią fundacji cysterskich klasztorów w Polsce stanowiło dopełnienie historycznego programu tego wnętrza.

il. 7

²⁰ Por. J. Nowiński, *Nagrobek opata-mecenasa ...*, s. 392. Dotychczasowa sala kapitularza łądzkiego klasztoru na parterze wschodniego skrzydła, wzniesiona ok. połowy XIV w., została wówczas zamieniona na kaplicę, w której stanął stiukowy ołtarz, również projektu P. Ferrariego.

²¹ Na temat galerii w Sali Opackiej i wizerunku Łukomskiego zob. J. Nowiński, *Portret opata-mecenasa Mikołaja Antoniego Łukomskiego, pędzla Józefa Rajeckiego, i rama jemu dedykowana*, w: *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. A. S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 328-329.

Treść historyczna tablicy, mimo jej istotnego znaczenia dla prowadzonej przez fundatora polityki promocji idei prymatu Łądu i kształtowania świadomości własnej przeszłości wśród zakonników Polskiej Prowincji Cysterskiej, powinna być jednak postrzegana jako jej drugorzędna warstwa znaczeniowa i funkcjonalna. Na miejscu pierwszym, co podkreślają tytuł i program ikonograficzny dzieła, należy podkreślić jego funkcję komemoracji zmarłych zakonników, ich bliskich krewnych, dobrodziejów i osób blisko związanych z cysterskimi opactwami w Polsce.

W zakonnej tradycji cystersów funkcjonowała praktyka zbiorczego wspomnienia zmarłych zakonników rodzimego konwentu, jak i zaprzyjaźnionych opactw, dniem komemoracji był 20 listopada. Natomiast dzień 11 stycznia był dniem zbiorowego wspomnienia osób szczególnie zasłużonych (*benefactores*) i blisko związanych z danym klasztorom (*familiares*). Oprócz tego, po śmierci cystersa konfratrzy polecali Bogu jego duszę przez 30 dni po pogrzebie podczas *Officium* w chórze oraz podczas mszy św., a w dniu 30. od śmierci w kapitułarzu opat przewodniczył ceremonii absolucji zmarłego, połączonej z modlitwą w jego intencji. Ceremonia absolucji zmarłych była praktykowana także podczas dorocznej Kapituły Generalnej w Citeaux, w tym przypadku dedykowano ją wszystkim zmarłym w zakonie z ostatniego roku²². Formułę absolucji wypowiadał przewodniczący zgromadzeniu kapituły: *Animae fratrum et familiarium nostrorum hoc anno defunctorum requiescant in pace*, na co zgromadzeni odpowiadali: *Amen*. Następnie recytowano *Psalm 130 (Vulgata 129) De profundis*, a w niedzielę także *Pater noster*, po czym przewodniczący inicjował kolejne modlitwy: *Et ne nos inducas in tentationem ..., A porta inferi ...*, na końcu wypowiadał orację z *Officium Defunctorum: Deus veniae largitor et humanae salutis amator, quaesumus clementiam tuam: ut nostrae congregationis fratres, propinquos, et benefactores, qui ex hoc saeculo transierunt, beata Maria semper virgine intercedente cum omnibus sanctis tuis, ad perpetuae beatitudinis consortium pervenire concedas. Fidelium Deus omnium conditor, et redemptor animabus famulorum, famularumque tuarum remissionem cunctorum tribue peccatorum: ut indulgentiam, quam semper optaverunt, piis supplicationibus consequantur*²³.

W takim ujęciu praktyka dorocznej, zbiorczej absolucji zmarłych w kapitułarzu była stosowana w okresie nowożytnym także w klasztorach Polskiej Prowincji Cysterskiej. Dniem komemoracji i absolucji zmarłych było święto św. Lamberta przypadające 17 września. Potwierdzenie tej praktyki zawierają *Statuta Reformationis Monasteriorum Cisterciensis Ordinis* ustanowione dla Polskiej Prowincji Cystersów przez jej wizytatora Edmunda a Cruce – delegata Opata Generała w Citeaux, podczas kapituły w Wągrowcu w 1580 r.²⁴.

²² Por. A. Labudda, *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania Rytułu Piotrkowskiego (1631)*, Warszawa 1983, s. 118. Na temat praktyk komemoratywnych u cystersów zob. także: M. Kaczmarek, *Rozwój liturgii memoratywnej u cystersów od form prostych do w pełni wykształconego nekrologu*, *Nasza Przeszłość* 83(1994), s. 281-292; P. Oliński, *Cysterskie nekrologi na Pomorzu od XII do XVII wieku*, Toruń 1997, s. 30-43.

²³ Por. *Liber usuum*, w: *Patrologia Latina* 166, szp. 1479.

²⁴ *A Capituli praeside fiat absolutio defunctorum quolibet anno die Sancti Lamberti, secundum*

Tabula memorialis, eksponowana we wnętrzu nowego kapitularza łądzkiego klasztoru jako *Catalogus Fratrum Sororumque ac benefactorum defunctorum universae Provinciae Polonae*, towarzyszyła ceremoniom abszolucji zmarłych podczas dni ich wspomnienia. Syntetyczna prezentacja opactw oraz ich historii odpowiadała zbiorczemu charakterowi tej formy komemoracji. Odsunięcie tabliczki przysłaniającej pole z historyczną informacją pozwalało przywołać pamięć zmarłych przewielebnych ojców i czcigodnych braci z danego klasztoru. Opactwo w Łądzie, prezentując w tej oryginalnej formie katalog objętych modlitwą klasztorów, jako pierwsze i najstarsze w ich szeregu – depozytariusz historycznej pamięci, realizowało w ten sposób powinność zbiorowej pamięci o wszystkich zmarłych konfratrach. Na zakończenie należy podkreślić, że łądzka *Tabula memorialis* jest dziełem nie mającym analogii i nieznanym w innych cysterskich klasztorach, a zatem unikalnym, które powinno być włączone do kanonu zabytków polskiej sztuki wanitatywnej.

SPIS ILUSTRACJI

- il. 1. *Tabula memorialis z Łądu*, wersja z zasłoniętymi polami. Fot. Janusz Nowiński.
- il. 2. *Tabula memorialis z Łądu*, trzy górne rzędy z trzema polami odsłoniętymi. Fot. Janusz Nowiński.
- il. 3. Pola 3-8 z przedstawieniami emblematycznymi. Fot. Janusz Nowiński.
- il. 4. Pola 9-14 z przedstawieniami emblematycznymi. Fot. Janusz Nowiński.
- il. 5. Zwieńczenie tablicy i pola 1-2 z przedstawieniami emblematycznymi. Fot. Janusz Nowiński.
- il. 6. Odsłonięte pole 1. z inskrypcją informującą o fundacji opactwa w Łądzie. Fot. Janusz Nowiński.
- il. 7. Nowy kapitularz klasztoru w Łądzie na piętrze południowego skrzydła, określany dziś jako Sala Opacka. Fot. Janusz Nowiński.

TABULA MEMORIALIS IN ŁĄD: A UNIQUE EXAMPLE OF COMMEMORATING THE DEAD AND OF HISTORICAL RECORD AT THE CISTERCIAN ABBEY IN THE 1ST HALF OF THE 18TH C.

Summary

In the post-Cistercian Abbey in Łąd-on-Warta a unique monument testifying to the commemoration of the deceased brothers and, at the same time, illustrating the historical tradition of Cistercian Abbeys in the Polish-Lithuanian Commonwealth, namely *Tabula Memorialis*, has been preserved till our times.

Covered with oil polychrome, the wooden plate is divided into 14 square sections. The squares are framed and feature the abbreviations: RR. PP. VV. Fr. (Reverendi Patres Venerendi Fratres) accompanied by the Latin name of a respective Cistercian Abbey. The Abbeys come in the following order: 1. Łąd, 2. Jędrzejów, 3. Wągrowiec, 4. Oliwa, 5. Sulejów, 6. Wąchock, 7. Koprzywnica, 8. Mogiła, 9. Obra, 10. Paradyż, 11. Szczyrzyc, 12. Koronowo, 13. Bledzew, 14. Pelplin. The squares in each row are covered with a wooden lid that can be pulled out showing a pair of vanitative emblems painted against a cinnabar background. Each representation is accompanied by a banderole with a commentary.

Tabula Memorialis was made in ca. 1745 to celebrate the 600th anniversary of the Łąd Abbey foundation. Its composition presents two content layers: a didactic one dedicated to the reflection on death (*meditatio mortis, ars moriendi*), and the historical one: presenting the foundation of 14 Cistercian Abbeys in the Polish Cistercian Province and promoting Łąd as the oldest one among them in Poland. *Tabula Memorialis* served for the ceremony of absolution of the dead during their collective recollection conducted in the chapter house.

Keywords: Łąd Abbey, Cistercians, Polish Cistercian Province, vanitative art, memory of the dead, emblematic

Nota o Autorze: ks. dr Janusz Nowiński SDB – historyk sztuki, pracownik Instytutu Historii Sztuki UKSW, kustosz zabytków dawnego opactwa w Łądzie, konsultant Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii pw. św. Wojciecha w zakresie sztuki sakralnej i konserwacji zabytków, organizator i współautor wystaw sztuki współczesnej, twórca koncepcji i współautor projektów wystroju wnętrz sakralnych.

Słowa kluczowe: Opactwo w Łądzie, cystersi, Polska Prowincja Cystersów, vanitas, sztuka wanitatywna, pamięć o zmarłych, emblematyka